УДК 1 (091) (075.8); 141(091); 016:101(09)(477) Сковорода

ЖИТТЄТВОРЧА І ЖИТТЄДІЯЛЬНА СПАДЩИНА ВЕЛЕТА ДУХУ І СЛОВА НООСФЕРНОГО ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Майя АРТЬОМОВА

Анотація. *У публікації розкрито філософську концепцію ноосферного Велета духу і Слова Г.С. Сковороди у контексті життєдіяльної і життєтворчої спадщини духотворця вічності. Сформульовано основоположні принципи Сковородинної вільної системи філософії життєвої мудрості, «сродної праці». Визначено, що видимий світ складається з численних малих світів, серед яких Григорій Сковорода виділяє макрокосм (всесвіт), мікрокосм (людину) і символічний світ (Біблію). Виявлені ціннісні пріоритети, які дають коротку «формулу» сучасної національної ідеї – Гідність, Розвиток, Свобода.*

Систематизовано джерельну складову духовно-інтелектуального простору творів Григорія Сковороди з поділом її на чотири цикли, визначенням структури корпусу його творів. Визначено нові духовно-моральні, інтелектуальні стратегії пошуків сучасних сковородознавців та просвітителів України.

Ключові слова: *українська національна ідея, творча спадщина, Григорій Сковорода, Гідність, Розвиток, Свобода, Сковородинство, Сковородинна вільна система філософії життєвої мудрості, вчення про «три світи» і «дві натури», гносеологія. антропоцентризм, виклики XXI ст., духовно-моральні, інтелектуальні стратегії, філософія серця, сучасні сковородознавці, духовність, християнство.*

Maya Artyomova

LIFE CREATIVE ANG ACTIVITY HERITAGE OF THE GIANT OF SPIRIT AND WORD OF THE NOOSPHERIC HRYHORII SKOVORODA

Abstract. *The publication reveals the philosophical concept of the noospheric giant of spirit and word of Hryhorii Skovoroda in the context of life activity and life-creating heritage of the spirit-creator of eternity. The fundamental principles of Skovoroda's free system of philosophy of life wisdom, «close-to-spirit activity» have been formulated. It was determined that the visible world consists of numerous small worlds and Hryhorii Skovoroda points out the macrocosm (the universe), the microcosm (a man) and the symbolic world (the Bible) among them. Valuable advantages that give a short «formula» of the modern national idea – Dignity, Development, Freedom have been identified.*

The sources of the spiritual-intellectual area of Hryhorii Skovoroda's works is systematized, with its division into four cycles, and the definition of the structure of his works. New spiritual and moral, intellectual search strategies of modern Skovoroda's experts and educators of Ukraine weredefined.

Key words. *Ukrainian national idea, creative heritage, Hryhorii Skovoroda, Dignity, Development, Freedom, Skovorodynism, Skovoroda's free system of philosophy of life wisdom, doctrine of «three worlds» and «two natures», epistemology. anthropocentrism, challenges of the 21st century, spiritual and moral, intellectual strategies, philosophy of heart, modern scholars of Skovoroda's doctrine, spirituality, Christianity.*

«У тисячолітній історії … Григорій Сковорода посідає особливе місце. Недарма його заведено розглядати або як мисленника, що вторував «питомо східнослов'янську стежину осягнення реальності», або як фундатора «філософії серця», або навіть як «найбільшого» після перших отців Церкви християнського філософа світу.

Не боячись пересади, можна стверджувати, що на сьогодні Григорій Сковорода постає справжнім символом української духовності» [1].

Леонід Ушкалов

Постановка проблеми. В умовах російсько-української неоімперської війни з 2014 р., повномасштабного терору рашистів з 24 лютого 2022 року, відзначення ювілейного 300-ліття від народження універсального символу України, її незалежності і свободи *Григорія Савича Сковороди* (1722–1794 рр.), ще більше посилюється актуальність сковородознавчих досліджень й відзначення його у просторі і часі та визнанням як Велета духу і слова, як Духозорця вічності.

Метою даної статті є якнайповніше дослідити і визначити життєдіяльну і життєтворчу спадщину, фундаментальних концептів ноосферного Григорія Сковороди.

Відзначимо, що ноосферний геній України й світу, філософ-мудрець, просвітитель-гуманіст, мислитель-енциклопедист, педагог, поет, драматург, культурно-освітній подвижник, композитор, музикант, співак, перекладач, духовний практик Григорій Савич Сковорода залишив нам неоціненну спадщину по собі:

- *за обсягом* – багатогранну з вираженими духовно-інтелектуальними великими ідеями концептів мудрості, духовності, чистої моральності, боготворчості, віри, надії, любові, правди, істини, добра, мужності, поміркованості, щастя, безсмертя, свободи, справедливості, прекрасного тощо;
- *за змістом* – глибоку, світоглядно чисту та духовно-моральну;
- *за запитом* – продовження естафети духовно-інтелектуальних поколінь через жагу до знань, вільної філософії життєвої мудрості, музики, духовності у контексті великих ідей велетів думки і духу, наукових шкіл, які були співзвучні із вченням і моральними приписами Духотворця вічності щодо органічного поєднання сковородинівської науки про філософією серця, щастя людини, природженість її до «споріднененої» праці із глобальною вимогою сучасності – сталим (гармонійним) розвитком суспільства через подолання викликів прийдешніх і сьогоднішнього XXI століть на основі реалізації ціннісних пріоритетів «формули» сучасної національної ідеї у демократичному світі – Гідність, осердя Духовності, Свободи без воєн, «культурного самовбивства», «культури смерті», людських страждань, самознищення.

Саме дотик до Вічності ноосферного генія України й світу, вимагає від нас осмислено осягнути визначену ним ***цілісну культурософську систему його життєвої мудрості,*** що стала сучасною стратегією Сковородинства як культурно-соціального саморозвитку людської особистості, народу, людства у цілому. Звідси, дієвою функцією філософії мудрості Григорія Сковороди є філософія культури, а ***культурософії*** – «дати життя нашому духові» [2].

Відтак, філософія Сковороди спрямовувала людину до опанування вічних і благородних цілей – живити дух, почування, серце і помисли. Сьогодні Україна в умовах

жорстокої російсько-української війни, нещадного терористичного рашизму воює не лише за свободу й суверенність власної Держави, за землю та волю. Нині фронт у цілому пролягає і через ***сковородинські цінності***, які сформовані через культурний, психоментальний образ української Людини.

Аналіз наукових публікацій. Про життя та творчість Г.С. Сковороди написано сотні історико-філософських, богословських, літературознавчих, лінгвістичних, педагогічних, музикознавчих та інших розвідок, які у певній мірі опрацьовані автором цієї статті. Твори Г Сковороди видавалися багато разів не лише в оригіналі, але й у численних перекладах, а сам він став знаковою фігурою для цілого грона блискучих письменників та інтелектуалів перш за усе на перетині XVIII – початку XX ст., зокрема: Т.Шевченка, П. Куліша, І. Франка, Д. Багалія, О.Потебні, М.Зерова, М.Грушевського, О.Єфименко, М.Хвильового, І.Мірчука, Ю.Шевельова, Б.Гаврилишина, П.Тичини, С.Русової, Г.Коваленка, Г.Хоткевича. Відлунням українського «сковородинства» став інтерес до Г.Сковороди у світі упродовж першої половини XX ст. на Заході – в Італії, Німеччині, Польщі, Франції, Чехії, Румунії, зокрема, публікаціях «універсального славіста» Дмитра Чижевського, «Сковородинських студій» у Празі, Варшаві, Парижі, Канадському Інституті Українських Студій, сковородинських студій І. Мірчука, Д. Олянчина, Ю. Бойка-Блохина, Е.Ґріґораша, В.Заїкина, статей В. Ерна, М.Безобразової, Івана Павла II, Пауло Коельо, Т.Масарика, А.Хашдеу та ін. За дослідженнями закарпатського письменника і науковця Федора Потушняка (1910 – 1960 рр.) у творі «Сковорода і Закарпаття» побутує переказ, що Г.Сковорода побував під час експедиції і в Закарпатті.

Найбільш яскравий прояв і прорив у сковородинському «філософсько-антропологічному світовідчуванні» стався у 1950–80-х рр. XX ст. – як духовний та культурно-політичний «резистанс» українських «шістдесятників», який заклав основи академічної сковородіяни з джерельними матеріалами, оприлюдненими дослідниками П. Поповим, Л. Махновем, А. Ніженець, О.Мищаничем та ін.

Однак справжній «сковородинський бум» українська філософія, гуманістика переживають від початку 1990-х років, за часів відродженої Незалежності України: відстежується небачена доти «злива» сковородинських студій на початку XXI ст. (проведено біля 1600 сковородинських розвідок – 90% з яких в Україні), причому значна кількість сковородинських студій з'явилися у світі українською, англійською, вірменською, грузинською, італійською, німецькою, польською, португальською, російською, румунською, сербською, словацькою, угорською, французькою, чеською та іншими мовами. Особливо значущими стали дослідження у останнє десятиліття напередодні 300-ліття від дня народження першорозуму Г.С. Сковороди. Сьогодні ж найбільші академічні постаті досліджень Г.Сковороди представлені В.Стадниченко, Б.Олійником, Л.Ушлаковим, С.Кримським, М.Поповичем, І.Драчем, Г.Сагач, В.Андрущенко, Л.Губернським, В.Кременем, В.Кушерцем**,** Г.Вербою, В. Бе́биком, П.Кралюком, М.Жулинським, С.Клепко, С.Даниленко, В.Мартиненко, Н.Мицай, І.Стогнієм, Н.Сербіною, І.Гриценко, Н.Литвинюк, а також зарубіжними дослідниками Д.Блохин, Я.Шафіним, М.Бертоліні, П.Приступовим, О.Збарською та ін.

Сковородинство стало у центрі наукових досліджень й Карпатського університету імені Августина Волошина, Міжнародної академії богословських наук, Ужгородської української богословської академії, Мукачівсько-Карпатської єпархії Православної Церкви України, на базі яких в останні роки було проведено 4 Міжнародні науково-практичні конференції, 5 зустрічей за «круглим столом, філософські дискусії, науково-публіцистичні читання.

Логічним продовженням вивчення життєдіяльної творчості Г.Сковороди, неспійманого світом, став проведений 25 листопада 2022 р. у прикордонному місті Ужгороді (в умовах надзвичайно важких випробувань – російсько-української війни з 2014 – по т.ч., кровопролитної, терористичної війни РФ проти України з 24 лютого 2022 року) ***Міжнародний форум «AVE, SKOVORODA!»*** [3]**,** співорганізаторами якого стали сковородинці з 10 областей України, 8 зарубіжних держав, у т.ч. 4 наукових установ, 12 закладів вищої освіти, 6 культурно-мистецьких колективів, 7 громадських організацій та освітньо-наукових структур (у т.ч. з Словенської, Словацької, Угорської, Італійської Республік, Республіки Польща, ФРН, США), 5 бібліотек, 3 літературно-музейних комплексів, 2 кіностудій. Координаторами стали професори, академіки В. Бедь, М. Артьомова, Г. Сагач. Програмне забезпечення у режимі онлайн реалізовували 29 докторів наук, професорів, 20 кандидатів наук, доцентів, 17 заслужених працівників у галузях освіти, науки, техніки, культури, мистецтв. Ними виголошено 62 наукові доповіді про Велета Духу і Слова, Духозорця вічності Г.Сковороду, забезпечено виконання 3 літературно-музичних композицій. Окремі матеріали цього Міжнародного форуму поміщено у Збірнику наукових праць «Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина». – Ужгород, 2022. – Випуск 5.

Виклад основного матеріалу. Аналіз свідчить, що ***перед нами постає– постать Духозорця вічності, зіткана стереоскопічно:***

- з мандрівних доріг самітника-пілігрима, бродячого філософа-вільнодумця, «віщого поводиря» Григорія Сковороди Україною і світом, під час яких він ніколи не розлучався із Біблією, сопілкою та флейтою, а своїми творами стверджував: «Учив, як жив, а жив, як навчав – найкраща риса педагога», а, відтак, ця філософська мандрованість стала головною ознакою для найвидатнішого українського мислителя, заклавши підмурок сучасної «мандрівної цивілізації» у світопросторі;
- з визначеними духовними актуалітетами мислителя, зокрема, почуттєвою ірраціональністю, духовною незбагненністю, мудролюбством, свободою мислення, витонченою моральністю, самопожертвою, загальнолюдськістю, людиноцентричністю, христоцентризмом, правдивістю, що заклали наріжний камінь у національну філософію виховання душі, возвеличуючи свободу людини, стверджуючи життєву радість розуму і серця;
- з обраних і розроблених ним проекцій життєтворчої і життєдіяльної спадщини, Христоцентризму, прямого дотику його вчення й моральних приписів XVIII до тривожних викликів XXI століття.

Харизма особистості Григорія Сковороди – у вимірах праведності. Головні його твердження не тільки в умовах XVIII ст., але й наступні століття та й у наш час відіграють велику роль у розвитку природознавства, філософії, богослов'я, педагогіки, літератури, мистецтва, музики, правових норм як в Україні, так і у ряді інших держав, перш за все як Європи, а сьогодні – усього світу.

Він сформував справжню ***Сковородинну вільну систему філософії мудрості*** – Сковородинство, яке неможливо втиснути у формальні рамки релігійних канонів та ідеологічних догм, еклектично поєднавши у своєму вченні різні, часом суперечливі, філософські системи, які не мають єдиної теоретичної основи, однак вони нехтують саму суть філософії, означену Сковородою, що філософія або мудрість спрямовує все коло діянь своїх на те, щоб дати життя нашому духові, благородство серцю, ясність думкам… Він стверджував, що системність визначають не лише закони, канони чи догми, а перш за усе

внутрішня здатність живої сутності – ЛЮДИНИ, структури саморозвитку з ресурсу самостійної сили, вільного внутрішнього ресурсу системи культури.

Звідси, вільний дух мудреця не дає себе впіймати, як це викарбовано на надмогильному камені, якою філософ підсумував своє життя: ***«Міръ ловилъ меня, но не поймалъ»*** (Multiple Choice Questions and Answers). Староукраїнське «Міръ» (мир) означає: мирське життя, хрещений люд, громада, соціум. Тому Світ у Г. Сковороди не може ловити людину, бо людина як мікрокосм, малий світ – невід'ємна частина макрокосму, великого Світу. Навпаки, людина у пізнанні себе й Світу пізнає Істину й досягає «радості серця» – щастя. При цьому, Г. Сковорода розрізняє в написанні «Міръ» як Внутрішній Світ – «Душевний Мир», як Зовнішній Світ – Космос та «Міръ» як соціум, історію – «древній мір». Цим самим він розширив засади проектного мислення, точками відліку якого раціональне та ірраціональне (духовне), визнаючи тільки єдину субстанцію – Вічність: початок та кінець якої є те ж, що Бог, або Вічність.

Домінантою є концепція «внутрішньої» людини як основи філософської думки мандрівного Г.Сковороди, складовою якої є питання про людину та її сутність в аспекті теорії ***«двох натур»,*** згідно з якою усе суще складається з матеріального та ідеального, тілесного та духовного, а методологічною основою є концепція ***трьох світів*** (*світ символів* – Біблія, міфологія); *макрокосма* (всесвіт); *мікрокосма* (людина). Відтак, Г.Сковорода вбачав справжню людину не поза нею, а у її внутрішньому світі. Людська сутність – у словах, діях та серці. Однак, у основі всіх матеріальних речей, за твердженням Сковороди, лежить єдність чотирьох елементів – вогню, повітря, води і землі. [4, с. 95].

Відтак, дуже влучно визначив єство Г.Сковороди відомий історик, перекладач Біблії, філософ, громадський і культурний діяч, видавець, «перворядна зірка» (за І.Франком) в українському письменстві П. Куліш у своїй праці «Грицько Сковорода» [5]:

З тобою, Грицьку, воскресення

Твого народу почалось....

Важливо також зазначити, що становлення величі і безсмертя Григорія Савича відбувається у глуху пору національного гніту періоду XVIII ст. – жорстоких утисків українського народу самодержавною Росією, руйнування та ліквідація українських державних інститутів, у т.ч. й запорізького козацтва. Зважмо при цьому, що *сковородинне вільнолюбство* Григорій Сковорода *черпав від родоводу своєї родини, односельців* [6]:

- трьох українсько-польських дворянських родів Соловйових – Бржеських – Сковороди;
- від батька – Савки Івановича, чорнуського роду козаків-характерників (ясновидців, цілителів, духовних провідників-наставників);
- від матері Палажки (Пелагеї) Степанівни – переяславського козацького роду Шангереїв (з черкеських, тюрських, українських коренів) як вільних людей, що у період посиленого закріпачення селянства не перебували у кріпацькій залежності ні від панів, ні від монастирів, ні можновладців;
- козацького сотника Ізюмського полку на Слобожанщині – брата Василя;
- селян-козаків містечка Чорнухи Київського намісництва, зокрема, околиці великого села Харсики, у якому Г.Сковорода проводив своє дитинство (у 1745 р. тут нараховувалось «14 дворів виборних козаків, 34 – підпомічників, 10 – підсусідків; із 58 дворів – 44 двори, тобто 76 % припадало на долю незаможних козаків…).

Відтак, Григорій Сковорода обирає свій шлях боротьби й захисту співвітчизників, проголосивши: «А мій жребій із голяками».

Базовою основою життєдіяльності і життєтворчості великого працелюба, допитливого, осмислено талановитого пошукувача істини Г.Сковороди стала здобута ним у той час *високоякісна освіта* – від початкової у Чорнуській школі Лубенського полку, що нині на Полтавщині, до здобуття за декількома спробами універсальної освіти у Києво-Могилянській академії – провідному навчальному закладі Східної Європи. Його учителями були: *Георгій Кониський* – богослов, філософ і поет; *Симон Тодорський* – поліглот і перекладач; *Мануйло Козачинський* – автор «Арістотелевої філософії» і «Трагедокомедії про смерть Уроша V».

Спраглий до знань Г. Сковорода *упродовж свого життя невпинно вчився.* Однак, маючи *безліч талантів* (прекрасний голос, грав на кількох музичних інструментах – сопілці, флейттраверсі (поперечній флейті), скрипці, органові, лірі, гуслях, бандурі), *мав неабиякий хист до наук* (філософії, пиїтики, математики, фізики, метафізики, етики, логіки) та *мов* (церковнослов'янської, латинської, грецької, гебрейської, польської, німецької та ін.), він обирає шлях мандрівного Сковороди-мудреця, Григорія Сковороди-учня, Григорія Сковороди-учителя, Григорія Сковороди-святого, Григорія Сковороди безсрібника, Григорія Сковороди-самітника. У повісті найближчого друга, учня і першого бібліографа мандрівного філософа Михайла Ковалинського «Жизнь Григорія Сковороды» він трактується як подорожній. Автор акцентував на його постаті як мандрівного українця: «Дух его отдалял его от всяких привязанностей и дѣлая его пришельцом, переселенником, странником, выдѣлывал в нем сердце гражданина всемірнаго, который, не имѣя родства, стяжаній, угла, гдѣ главу прилонити, сторицею больше вкушает удовольствій природы, удовольствий простых, невинных, беззаботных, истинных, почерпаемых умом чистым и духом несмущенным в сокровищах вѣчнаго» [6, с. 443]. У такий спосіб філософ намагався не лише шукати шляхів реалізації власних духовних, розумових можливостей, а й виявляв протест супроти колоніальної системи, у нових умовах і на іншому (вищому) рівні продовжував традиції мандрівних дяків та бурсаків.

Розкриваючи постать Григорія Сковороди як мандрівника, Михайло Ковалинський постійно підкреслює її окресленим образом шляху, а також маршрутом мандрів, називаючи реальні просторові об'єкти – міста, села, хутори, за допомогою яких відтворює уявну подорож мислителя як Україною, так і за кордоном: Чорнухи – Київ – Санкт-Петербург – Київ – Токай – Відень – Офен – Пресбург – [Київ] – Переяслав – Коврай – Переяслав – Москва – Переяслав – Коврай – Бєлгород – Харків – Бєлгород – [Стариця] – Харків – Бєлгород – Харків – Київ – Харків – [Гужвинське] – Гусинка – Київ – Охтирка – Гусинка – Таволзька Слобода – Бурлуки – Бабаї – Іванівка – Хотєтове – [Харків] – Охтирка – Суми – Святогірськ – Сінняйськ – Харків – Гусинка – Хотєтове – Курськ– Слобода Іванівка [8, с. 445 – 462].

Великий Кобзар Тарас Шевченко змалював образ Григорія Сковороди-мандрівника у постійному русі: приходить до Переяслава, де навчає учня музиці; подорожує до Березані, мешкає в друзів; вирушає до Києва, зустрічається і спілкується з Іваном Левандою; відправляється до Стайків, Трахтемирова, Переяслава, Яготина, Полтави [9, с. 224 –225]. За допомогою лексеми «далее» Тарас Шевченко змоделював невизначений уявний маршрут Григорія Сковороди, підкресливши, що його життя перебувало у безкінечних подорожах.

Уже згадуваний П. Куліш у поемі «Грицько Сковорода» завершує процес художнього осмислення образу видатного українця, що відбувався упродовж багатьох років. Письменник в аналізованому творі змалював образ Григорія Сковороди-мандрівника, вписавши його не лише в контекст XVIII століття, а й у тисячолітню історію України, вважаючи, що мандри

філософа – цілеспрямовані [10, с. 323]. Спочатку – з освітньою метою, а пізніше – «переселенником», «странником» через усвідомлену життєву потребу подорожувати, спостерігати, аналізувати, звільнятись від світської метушні, дошукуватись правди, що загалом сприяло формуванню високо духовної особистості.

Дослідження свідчать, що у творах М. Ковалинського, В. Наріжного, П.Білецького-Носенка, І. Срезневського, Т.Шевченка, П. Куліша Григорій Сковорода змальований загалом як мандрівник, шукач духовності [11, с. 323].

При цьому пройдений Г.Сковородою шлях майже в 50 років (25 з яких він був самітником-пілігримом в образі «старця» – бродячого філософа-наставника в описуваних мандрах дорогами Полтавщини, Харківщини, Київщини, Переяславщини, Санкт-Петербурга, Москви, Білгородщини, Орловщини), доповнюються закордонними мандрами під час посольської місії 1745 – 1750 рр. у складі «Токайської комісії із заготівлі вин до царського двору» під керівництвом генерал-майора Ф. С. Вишневського Угорщиною (Унгарією), Словаччиною, Польщею, Австрією, Італією, Німеччиною, відвідинами міст Токаї, Шарошпотоку, Офена (Буди), Будапешта, Кросно, Пресбурга (Братислави), Пряшева, Кошице, Відня, Риму та ін., дали можливість письменнику-мислителю зібрати багатий матеріал для своєрідного універсального вчення, стати «Людиною-університетом», «Мандрівною Академією» своєї епохи [12].

У цих подорожах мандрівний філософ ніколи не розлучався із Біблією, сопілкою та флейтою, а своїми творами стверджував: «Учив, як жив, а жив, як навчав – найкраща риса педагога» [13]. І саме ця філософська мандрованість є головною ознакою для «найвидатнішого» українського мислителя [14].

Аналізуючи філософсько-богословські, педагогічні виміри творчості українського першорозуму, звернемо увагу на Христоцентричний феномен Григорія Сковороди – мудрого праведника на усі часи, сповненого розумом про Божий промисел, місце Людини у світі, науку і свободу. Домінантою досліджень автора є філософсько-богословські розмисли крізь призму ціннісно-смислового універсуму особистості Г.Сковороди як ноосферного філософа-кордоцентриста з елементами пантеїстичного світогляду. Залишивши осторонь сухий раціоналізм європейської філософії, український філософ зосередив свою увагу на проблемах змісту і мети людського буття у світі.

Головною складовою творчості Сковороди є *антропоцентризм*. Людина – початок і кінець його філософії. Саму філософію він визначає як спосіб самопізнання людини, його духовного буття, бо своє життєве завдання в духовному народженні людини, у присвяті його у філософію, – відзначає Г.Сковорода. Він загалом стверджує:

- У людини є видиме і невидиме, тілесне і духовне, тлінне і вічне. Якщо людина вмирає, то вона втрачає видиме, тілесне, свою тінь. А духовне, невидиме, зостається, бо воно вічне;
- Тілесна людина – несправжня: вона тінь і ніщо. Справжня людина виникає тоді, коли вона осягає невидимість. Людина виступає мірою усього існуючого, бо перш ніж пізнати великий і символічний світи, людина повинна пізнати саму себе.

У центрі цих філософських роздумів щодо пізнання світу дійсною людиною, Григорій .Сковорода виділяє ***три позиції***, які реалізуються через наступні ідеї:

- задоволення *потреб людини* через надію на щастя і радість серця;
- *«сродну працю»* – *людську діяльність* у великому світі або макрокосмосі («обительном мире») та Всесвіті, де *матеріальна єдність* визначається чотирьома елементами (вогнем, повітрям, водою, землею), а *духовна* – об'явленням Бога в трьох світах

(природа, людина, Біблія, мікрокосмосу і макрокосмосу, Софії – у премудрості Божому), дорога якої пролягає через *єдність волі, розуму і душі*, де розум діяльний, а воля розумна, націлена на збереження здоров'я душі;

• *відношення* емпіричної людини до навколишнього її світу, *відповідальність людини за діяльність* у світі й отриманні *душевного миру* через досягнення *рівноваги* вищезазначеного у контексті проблеми волі і розуму, як ідей свободи від світу – свободи від тліну, від смерті – воскресіння і загального перетворення, через *виховання, відчуття подяки,* заваживши, що у людині вічно борються *два серця – ангельське і сатанинське.*

Значимість філософії Г.Сковороди у тому, що вона представляла лінію неоплатонізму і до неї не можна підходити з позиції критеріїв домінуючої на той час лінії західноєвропейської філософії. Г.Сковорода – філософ-мудрець східного типу, провідним принципом життя якого є первинність серця, а не розуму, як у західних мислителів. Саме первинність і духовна воля серця з його внутрішнім суддею (совістю) – морально-світоглядне осердя Сковородинства

Згідно з *кордоцентричною концепцією* Сковородинної філософії-мудрості, мірою моральної зрілості людини є чисте серце: «Голова в людині всьому – серце людське. Воно-то і є найточніша людина в людині, а все інше – околиця...». Відтак «Серце твоє єсть голова зовнішностей твоїх. А коли голова, то сам ти єси твоє серце». Визнаючи людське тіло тлінним, мудрець стверджував первинність і незнищенність серця. Пізнавши серце, пізнаєш саму людину: «І повністю людину бачить той, хто бачить серце її», оскільки серце — «прихована думок наших безодня», тобто душа, сокровенна природа світу, що формує духовне життя людини. У своїх трактатах філософ оперував поняттям «веселіє серця», яке він тлумачив як стан духовного спокою, блаженства, внутрішнього комфорту, коли людина перебуває у злагоді із собою та світом. «Веселіє серця» досягається тоді, коли людина робить так, як їй підказує серце, а діяльність її відповідає «сродності» природних нахилів. Поняття «веселіє серця» близьке до поняття «щастя», яке і слід шукати у своєму серці: «Там Бог і щастя, не далеко воно. Поблизу єсть. У серці і в душі твоїй» [15]. Сьогодні «Філософія серця» Сковороди та його послідовників виражала і продовжує виявляти український менталітет, код української нації, природну національну стихію, яка є важливою етичною цінністю національної культури.

Неоціненними є сформульовані першорозумом основоположні принципи Сковородинної вільної системи філософії життєвої мудрості, «сродної праці» («спорідненої праці»), як відповідність природних нахилів людини і її практичної діяльності. На думку філософа, людина повинна пройти певний шлях, щоб досягти такого стану: *самопізнання* (виявлення й усвідомлення природних нахилів) – *самовдосконалення* (нахилів, задатків) – *«сродний труд»* (практична діяльність). У цьому Сковорода вбачав передумови щастя людини. Провідною у тлумаченні «сродного труда» була ідея «*Нехай кожен діло своє знає*» [16].

Отже, як стверджує академік С. Кримський «Сродна праця це: процес духовно практичного освоєння світу; олюднена праця, що несе в собі позитивні, конструктивні сутнісні сили, допомагає людині здобути сутнісні сили та реалізувати їх; праця в якій стверджується спорідненість людини з усім сущим і водночас змінюються індивідуальність, неповторність, свобода та моральна суверенність особистості» [17, с.73].

Цим самим ми можемо засвідчити, що Григорій Сковорода ввів розробку правових проблем у руслі природничо-правової доктрини. Поєднання людини і права, людини та природи він висловлює філософсько-правову думку через призму ідеї «сродності», яка

виражає моральну автономію особи і справедливості. Відтак, у поняття «сродної праці» Г.Сковородою покладена сутність права. Право та справедливість виражають свободу людини. При цьому перевага віддається філософом внутрішній свободі людини. Ідея права висвітлюється філософом як не формально-владний примус з боку держави, а як регулювання життя людини з урахуванням її буття в морально-ціннісній концепції. Таким чином, окремі права та свободи людини висувались Г.Сковородою практично вперше в історії ***української правової філософії***.

Усе це разом дає підставу стверджувати, що Г.Сковорода постає перед нами як цілісна особистість мудреця, яка уособлює себе головним чином своїм життям, у якому слово ніколи не розходилося з ділом, а його вчення було в повній згоді з його життям. Оскільки, *головна проблема філософії – це проблема людини,* тому така філософія Г.Сковороди «практична», всенародна. За проникливою характеристикою М. Ковалинського Г.Сковорода «ділився останнім з убогими, мав набожність без марновірства, вченість без величання, поводження без лестощів» [18]. Звідси, правильне життя можна побудувати тільки на правильних знаннях, на правильній філософії, осяяної правдою істини.

«Це – не книжна, запозичена філософія, а філософське відображення тих непростих процесів, що відбувалися на українських землях у другій половині XVIII ст.», – стверджує доктор філософських наук, професор Національного університету «Острозька академія», письменник, публіцист Петро Кралюк [19]. Вона виражалася при допомозі певного філософського інструментарію, із якими мислитель познайомився, здобуваючи освіту та займаючись самоосвітою. У своїх філософських рефлексіях Г. Сковорода спробував поєднати християнський неоплатонізм, для якого притаманні були виражені містичні моменти, із «приземленим» епікурейством. Це дає підстави вважати його передвісником нової епохи – епохи українського романтизму.

Своє завдання український першорозум Григорій Сковорода вбачає в тому, щоб донести до простих людей істинні уявлення про світ, про людину, її щастя і шляхи його досягнення. Його широкомасштабна і поліфункціональна діяльність, ціннісно-смисловий універсум дають підстави за твердженням координаторки просвітницького руху сковородинців як в Україні, так і за кордоном, докторки педагогічних наук, професорки, академкині чотирьох міжнародних академій Галини Сагач, визначити унікальну харизму Велета Духу і слова в раціональних та ірраціональних вимірах його космічної свідомості та християнського Одкровення, безкорисливого служіння Істині, Добру, Красі на засадах християнської етики – Віри, Надії, Любові, Софійності [20].

Світоглядне бачення, спосіб мислення, живу душу українців Григорій Сковороди відобразив у своїх ***філософсько-літературних творах*** [21].:

– Поетичній збірці ліричних поезій *«Сад божественних пісень»,* яка за визначеними жанрами вміщує 30 творів– пейзажні вірші, романси, панегірки, оди, пісні;

– Збірці *«Байки харківські»* (у період 1769 – 1774 рр. якого письменник створює 30 байок, які органічно пов'язані зі світовою традицією, започаткованою ще Езопом; для Сковороди байка – це «мудра іграшка», що приховує в собі зерно божої істини; вона композиційно двочастинна: розповідь змінює «сила» (мораль), що подекуди переростає у філософські мінітрактати);

– *17 літературно-філософських трактатах* (зокрема, «Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу та ін);

– *Притчах, діалогах*.

Мотиви творів Г. С. Сковороди дуже щирі і, як кришталь, прозорі, вони високо підносяться над особистими і приватними інтересами, вони перейняті інтересами людського добра; у своїй діяльності він іде на жертви, забуває про себе, праця захоплює його цілком, захоплює всі його сили, здібності та енергію. Літературно-філософську цінність представляють також твори та листи, написані латинською мовою, що залишилися поза збірками. А це означає, що Г.С. Сковорода був не тільки талановитим письменником, самобутнім мислителем, а й справжнім громадським діячем.

Великий інтерес представляють філософські трактати Г. Сковороди, які загалом можна поділити на ***чотири цикли*** [22].

Перший цикл творів (1767 – 1772 рр.) відкриває праця «Наркіс. Розмова про те: пізнай себе», далі – твір «Симфонія, звана книга Асхань про пізнання самого себе», діалог «Розмова, звана двоє, про те, що блаженним бути легко». У цьому циклі, виходячи з теорії двох натур будь-якого буття, Г.Сковорода стверджує, що людина невід'ємна від зовнішнього світу, від природи, вона має спільні з нею засади існування і тому через пізнання своєї родової натури осягає і принципи людяності, і закони природи.

Другий філософський цикл (1772 – 1774 рр.) із загальним підзаголовком «Дружня розмова про душевний світ», розкриває авторську філософську антропологію: вчення про людину, людське щастя і загальні засади моральності, принцип спорідненій («сродної») праці.

До третього циклу (1775–1780 рр.) належать «Ікона Алківіадська», «Дружина Лотова», де автор аналізує символічний світ, який створює особливу сферу культурного буття, а також обґрунтовує вчення про загальний ідеал життя.

У четвертому циклі (1783–1784 рр.) – «Сварка архістратиги Михайла з Сатаною про те, чи легко бути благим», «Про Біса з Варсавою» – йдеться про те, з чим повинна боротися справжня людина.

Зауважмо при цьому, що Г. Сковорода за життя не надрукував жодного твору. Свої ж філософські трактати і діалоги писав химерною сумішшю староукраїнської, церковнослов'янської, українською та російською мовами, пісні – українською мовою, а окремі твори – навіть латиною [23].

Для сучасників, неоцінною для розуміння творів українською мовою, сприйняття бібліографічної інформації щодо найрізноманітніших питань, пов'язаних з життям і діяльністю Григорія Сковороди є фундаментальний посібник доктора філологічних наук, професора, літературознавця Леоніда Ушлакова «Григорій Сковорода: семінарій», що насамперед став своєрідним навігатором у «морі» наукової літератури [24]. Немаловажливо, що дослідник також визначив *структуру корпусу творів Г.Сковороди* [25], поділивши їх за мовним аналізом на <u>три частини:</u>

1) тексти, писані книжною українською або церковнослов'янською мовою (88,4 %), серед них усі свої діалоги, трактати, притчі, прозові байки, майже всі переклади, 69,3% корпусу поезій, 48,3 % листів;

2) латиномовні тексти (11 %);

3) тексти, написані грецькою (0,6 %).

Збагативши жанрову систему своїх поетичних творів, Г.Сковорода урізноманітнив також версифікаційні прийоми, ритміку і строфіку віршів, зробивши їх гнучкішими, пластичнішими, наближеними до силабо-тонічної системи.

Це дозволило Г.Сковороді транслювати свою філософію не лише у слові, але й ***музиці.*** Філософія для нього, за його ж висловом, була «найдосконалішою музикою. А найкращим

його висловом стали слова: «Мені моя сопілка і вівця дорожчі царського вінця». Музичне спрямування Г.Сковороди відчутне не лише у назвах літературних творів, але й самих жанрів: духовний концерт, музично-псалмові імпровізації, пісня, кант, стихири і т.п. Виняткові музичні здібності – досконалий слух, чудовий голос, володіння багатьма інструментами, талант композитора і педагога стали засобами передавати філософію буття й світобачення, сутність якого називаємо нині національною бароковою традицією, що власне визначає засади українського музичного мистецтва [26].

Загалом, Григорій Савич Сковорода – один із перших видатних українських попередників і сучасників не змарнував своїх талантів, не піддався спокусі релігійної й світської влади та зберіг самостійність мудрого життя волею особистого духу, ставши визнаним сьогодні, мандрівним українським просвітителем-гуманістом, філософом-мудрецем, поетом, педагогом, духовним практиком, мислителем-енциклопедистом, музикантом, співаком, культурно-освітнім подвижником, перекладачем, воістину Велетом Духу і Слова, ноосферним духотворцем вічності і духовного подвижництва.

ВИСНОВКИ. Життєдіяльна життєтворчість як спосіб існування людини у різні історичні часи, наявні виклики у світопросторі в контакті із середовищем, як особлива й вища форма прояву творчої природи Людини найбільше проявилася у Григорія Савича Сковороди, духовно-практична діяльність якого була спрямована на творче філософське проєктування та здійснення ним життєвого проєкту. За Миколою Бердяєвим – це вибір між Добром і Злом.

Саме філософія як суть пізнання, визначення формули глибинних основ свого народу, закладають потужний імпульс вектору розвитку філософської думки, а потім і культури всієї держави**.** Україна дала світові Григорія Скороводу, що увійшов до списку 100 найбільших філософів світу**,** поряд з Сократом і Епікуром, Конфуцієм і Лао-Цзи, Омаром Хайямом**,** Коперником і Джордано Бруно, Дені Дідро, Георгом Гегелем, Людвігом Фейєрбахом, чия спадщина досліджується в значній мірі у наукових, державних установах, закладах освіти, культури, оскільки завдяки цим людям кожна нація знайшла епітет, який визначив на багато століть її майбутнє – войовничість для одних націй, покірність і шанування влади в інших народів, скрупульозність і педантичність у третіх, волелюбність і бунтарство у четвертих і т. д.

Однак особливо значимими для нас є визначені Л.Андрієвським – мистецтвознавцем, українським графіком, живописцем, журналістом, народним художником України, лауреатом Національної премії України імені Тараса Шевченка такі слова: «Наш український мудрець Григорій Сковорода – єдиний у світі так всебічно обдарований мислитель і поет, співак і музикант, мандрівний філософ-просвітник, як він себе сам називав – «учитель вічності», й іншого такого представника практичної моральної філософії немає …» [27].

Хоча дослідники часто називають Г.Скороводу «філософом без системи», мовляв, він еклектично поєднував у своєму вченні різні, часом суперечливі, філософські системи, які не мають єдиної теоретичної основи, однак вони нехтують саму суть філософії, означену Сковородою, що філософія або мудрість спрямовує все коло діянь своїх на те, щоб дати життя нашому духові, благородство серцю, ясність думкам… Саме Сковородинна вільна система філософії-мудрості стала основою Сковородинства, а первинність і духовна воля серця – чисте серце з його внутрішнім суддею – совістю, морально-світоглядним осердям. Ідеалом людини визначено вільну особистість, котра досягає спокою і радості серед

природи, споглядає істину і живе за «сродністю» – пізнає саму себе, виявляє свої природні нахили і реалізує їх передусім у духовній діяльності.

Ця оригінальна філософська система, у якій поєдналися здавалось би непоєднувані речі – неоплатонізм із вираженим містицизмом та епікурейство, християнський погляд на світ через призму життєвої мудрості, біблеїзм та елементи античної філософії з відображенням як реалії ранньомодерного часу, так і особливості української ментальності, визначила культурософський принцип життєвої мудрості й культуровідповідного морально-світоглядного руху Сковородинства.

Феномен постаті Григорія Савича Сковороди, напрочуд глибокого філософа і богослова, всебічно обдарованої людини, самітника-пілігрима, бродячого філософа-вільнодумця, «віщого поводиря» постає перед нами у дивовижному гармонійному поєднанні краси тілесної й духовної, «Людини-університетом», «Мандрівною Академією». У власному житті він сповідував виразні й тверді принципи: самопізнання і внутрішня відповідність волі Божій. Окрім того, філософ постійно наголошує, що людина має невичерпний духовний потенціал, який лише необхідно спрямувати у потрібне русло, на справи Божі: пізнання і творчість.

Загалом, як стверджує академік, професор М. Жулинський: «Сковорода був духовно споріднений з філософським материком світової цивілізації, який не лише ним був засвоєний» [28].

Сковородинська *філософія мудрості* уміло *поєднується Г.Сковородою з педагогікою,* як системою самовиховання, педагогічної діяльності Учителя усіх вчителів, що цілковито сьогодні відповідають нинішньому інноваційному принципу (активному персоніфікованому навчанню на основі розвитку критичного мислення, креативності, допитливості, винахідливості, духовності, наполегливості, взаєморозуміння, розвиток своїх природних здібностей) і дало підставу до становлення і розвитку основних напрямів передової педагогіки, ноосферної освіти, як найважливішого інструменту осягнення законів світу і людського суспільства.

Увесь творчий доробок Григорія Сковороди, який включає 18 філософських творів, 7 перекладів, збірник «Сад Божественних пісень», «Байки Харківські» визначається як єдина система поглядів, єдина філософія. Поезія та філософія Г.С.Сковороди, поряд із широким потоком бурлескно-травестійного, сатирично-гумористичного віршування другої половини XVIII ст. і народної словесності, стали є акме-вершиною, чиї «божественні пісні», байки, діалоги, трактати, притчі, листи завершують золоту добу українського бароко, а може, і барокову літературу всієї Європи, що дозволяє підстави стверджувати, що на сьогодні першорозум постає символом української духовності, справжнім духотворцем вічності. Він підготував грунт для створення літературної мови на основі народності, фундаторами якої стали згодом І. Котляревський і Т.Шевченко.

Григорій Сковорода ще у XVIII ст. відкрив в українців і залишив нам у спадщину такі глибинні риси характеру:

- вчення про любов, свободу і життя, доказуючи всім своїм життям як єдиний європейський філософ вірність власного бачення світу;
- виховання душі, возвеличення свободи людини, утвердження життєвої радості розуму і серця, «сродної праці» як наріжний камінь національної філософії;
- патріотизм і боротьба за українську незалежність (сьогодні в умовах жорстокої російського-української війни Україна воює не лише за свободу й суверенність власної Держави, за землю та волю, море та долю; нині Фронт у цілому пролягає і через

сковородинські цінності, які сформували культурний, психоментальний образ української Людини);

- утвердження новаторства у науково-педагогічній діяльності, індивідуальних підходах до особистості, сприяння розвитку її талантів, власне своїх, дарованих Богом і зрощених працею;.
- терпимість до будь-якої релігії, **яка** повинна визначатися середнім шляхом між «курганами буйнаго безбожія» і «подлыми болотами рабострастнаго суевѣрія»…

У рік 300-ліття від дня народження Григорія Савовича Сковороди його воістину називають то «українським Сократом», то «українським Жан-Жаком Руссо», то «українським Франциском Асизьким», то розглядають як «піонера філософського кордоцентризму», носія «космічної свідомості», «апостола Раціоналізму», як найяскравішого представника «емблематичного стилю в містичній літературі Нового часу», як «найбільшого після перших отців Церкви християнського філософа світу», як особистості, яка втілила у собі всі риси українського народу» і протоптала «питомо східнослов'янську стежину осягнення реальності». Г.Сковорода постає перед нами «садівником щастя, дзеркалом України» [29], разом з яким ми «будемо стояти ногами на землі, але головою торкатися зірок», оскільки за словами великого поета-академіка і мудреця, Героя України Б. І. Олійника «Зі Сковородою і Шевченком ми незнищенні», бо «Це наша гербова, разом з Тарасом Григоровичем Шевченком, печать українців» [30].

Ми ж стверджуємо, що Григорій Сковорода – це безсмертний «син віків» – мудрець-подвижник, який бачив далі «синів дня», бо знав Істину, й будив та будить нею недвижну масу, приспану в часі. Його сила в істинному знанні себе й несхибності в Істині, у нездоланності його волі духу, нашої духовної історії.

Григорій Сковорода прийняв духовну естафету від попередніх духовно-інтелектуальних поколінь, наукових шкіл, які були співзвучні з його філософією серця, щастя, людиноно-, христо-, дитиноцентризмом, ставши першорозумом, який мріяв зробити світ кращим, духовнішим, досконалішим. Ми сьогодні стаємо продовжувачами цієї сродної праці – ***неосковородинства***.

Список використаних джерел:

1. Ушкалов Л.В. Григорій Сковорода / Сковорода Г.С. Повна академічна збірка творів/ Григорій Сковорода; за ред. проф. Леоніда Ушкалова. – 2 – ге вид. стер. – Харків: Видавець Савчук О.О., 2016. – 1400 с.
2. Шокало О.А. Своєчасність життєвої мудрості Григорія Сковороди/ Збірник наукових праць за матеріалами науково-методичного семінару «Світоглядні та соціокультурні трансформації у період Постмодерну: сподівання, реалії, проблеми» (у рамках програми МОН України Всеукраїнські сковородинські навчання «Пізнай себе»), 20 листопада 2019 р. – Київ, 2019. –362 с.
3. У м. Ужгороді пройшов Міжнародний форум «**AVE, SKOVORODA!»** – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: У м. Ужгороді пройшов Міжнародний форум «AVE ... https://kau.com.ua › v-m-uzhh.... 25 листопада 2022 р.
4. Артьомова М.Г. Філософська концепція ноосферного велета духу і слова Г.С. Сковороди щодо вчення про три світи і дві натури, визначення світоглядного осердя Сковородинства. /Збірник наукових праць «Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина». – Ужгород, 2022. – Випуск 4. – С. 94 – 104.
5. Куліш П. А. Грицько Сковорода: Староруська поема / П. А. Куліш // Сочинения и письма [под ред. И. Каманина] / П. А. Куліш. – К. : Типография Т.Г. Мейнандера, 1909. – Т. 3. – С. 295 – 412.
6. Див.: Блохин Д. Дослідження родоводу Григорія Сковороди та його нащадків німецькими дослідниками. Архівні матеріали. Із архівних матеріалів Д. Олянчина про Г. Сковороду // Переяславський літопис: зб. наук. статей. [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. Вип. 4. – Переяслав-Хмельницький,

2013. – С. 41 – 49; Булда М. У пошуках Василя – брата Григорія Сковороди. /Збірник наукових праць «Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина». – Ужгород, 2022. – Випуск 5.

7. Ковалинський Михайло. Жизнь Григорія Сковороды писана 1794 года в древнем вкусѣ / Михайло Ковалинський // Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. / Г. Сковорода; [ред. кол. В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.2. – С. 439 – 476.

8. Там само. – С. с.445 – 462.

9. Шевченко Т. Г. Близнецы // Шевченко Тарас. Повести / Т. Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1986. – С. 214–331. Стаття надійшла до редакції 1 березня 2011р.

10. Куліш П. А. Грицько Сковорода: Староруська поема / П. А. Куліш // Сочинения и письма [под ред. И. Каманина] / П. А. Куліш. – К. : Типография Т.Г. Мейнандера, 1909. – Т. 3. – С. 295 – 412.

11. Подрига В. Образ Григорія Сковороди-мандрівника в національній літературі кінця XVIII – XIX століть. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу Переяславські Сковородинівські студії. – Випуск 1. – 2011.

12. Багалій Д. Український мандрований філософ. – Григорій Сковорода. – Київ: АТ «Обереги», 1993. – 75 с.

13. Творчість Григорія Сковороди. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Творчість Г. Сковороди – Українська література https://ukrlit.net› item

14. Кралюк П. «Незвична» філософія Григорія Сковороди. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: «Незвична» філософія Григорія Сковороди | Національний ... https:// www.oa.edu.ua› news...

15. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарій. – Харків: Майдан, 2004. С. 533 – 541, 600 – 606, 616 – 624.

16. Там само. С. 608 – 615.

17. Крымский С.Б. Философия как путь человечности и надежды. – К.: Курс, 2000. – 308 с.

18. Матях В.М. КОВАЛИНСЬКИЙ Михайло Іванович**.** Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2007. – 528 с.: іл.. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: КОВАЛИНСЬКИЙ МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ – Інститут історії ... ..http://www.history.org.ua/?termin =Kovalynsky_M

19. Кралюк П. «Незвична» філософія Григорія Сковороди. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: «Незвична» філософія Григорія Сковороди | Національний ... https:// www.oa.edu.ua› news...

20. Сагач Г.М. Благословенний Григорій Сковорода в освітньо-просвітницькому просторі. – К.: FARB–IT (видавець ФОП «Т. А. Ульяніч»), 2021. – 640 с.

21. Художня творчість Григорія Сковороди. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Барокова доба ...https://ukrlit.net › info › xi_xviii

22. Сковорода Г. С. Збірник творів. – К.: Знання, 1995. – С. 341 – 256.

23. Гнатюк Лідія. Не цураймося свого! Якою мовою насправді писав Григорій Сковорода // Україна Молода. – ВИПУСК №112 за 17.11.2020; Каруник Катерина. Мова Григорія Сковороди в оцінці Юрія Шевельова: кристалізація поглядів // Слов'янський збірник, 2013. – Вип. 17. – С. 119 –135.

24. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарій. – Харків: Майдан, 2004. – 776 с.

25. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Харків – Едмонтон –Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 1400 с.

26. Голінська О. Музичний світ Григорія Сковороди. – Український інтернет-журнал «Музика». – 2018. – 28 січня; Гриценко І.В. музика у житті та творчості Григорія Сковороди. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URI: http://eKhSUIR.kspu.edu/handle/123456789/4289. – 2017; Приступов П. Біографія, тексти пісень, фото. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Петро Приступов – Біографія – Українські пісні https://www.pisni.org.ua› per...

27. Стадниченко В.Я. Садівник щастя: Сковорода як дзеркало України; нариси, дослідження, спогади, поезії, світлини / Володимир Стадниченко; Вступ, стаття Л.І. Андрієвського. – К.: Криниця, 2012. – С. 9 – 22.

28. Жулинський М. Григорій Сковорода / Жулинський М. Слово і доля: навч. посібн. – К.: А.С.К., 2002. – С. 30 – 32.

29. Стадниченко В.Я. Садівник щастя: Сковорода як дзеркало України; нариси, дослідження, спогади, поезії, світлини. – К.: Криниця, 2012. – 496 с.: іл., порт.

30. Олійник Б. Щасливий той, хто вільно обирає майбутнє. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Борис Олійник: Щасливий той, хто вільно обирає майбутнє. https://rozmova.wordpress.com ›; Сагач Галина. Благословенний Григорій Сковорода. – К.:2015. – С. 82.

ЖИТТЄТВОРЧА І ЖИТТЄДІЯЛЬНА СПАДЩИНА ДУХОТВОРЦЯ ВІЧНОСТІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Майя АРТЬОМОВА – докторка філософських наук, професорка, професорка кафедри богослов'я, філософії та гуманітарних наук, директорка НДІ філософії, богослов'я та аналітики Карпатського університету імені Августина Волошина, академкиня Міжнародної академії богословських наук, вчена секретарка Міжнародної академії богословських наук МАБН, відмінниця освіти України (Україна, м. Ужгород).

/Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина: збірник наукових праць. Карпатський університет імені Августина Волошина. – Ужгород: ТОВ «Спектраль ЛТД», 2022. – Випуск 5. – С.36 – 51.